

in Situ

Archaeologica
vol.17

in Situ Archaeologica

© Göteborgs universitet 2024
ISSN 2002-7656

www.insituarchaeologica.com

Artiklar i in Situ granskas av anonyma referenter i redaktionskommittén.

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

ansvarig@insituarchaeologica.com

Redaktörer

Håkan Petersson

Marianne Lönn

Tony Axelsson

redaktion@insituarchaeologica.com

Teknisk redaktör och grafisk form

Lisa K Larsson

Engelsk språkgranskning

Judith Crawford

Finansiärer

Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland,
Statens Historiska Museer Arkeologerna

in Situ

Archaeologica

in Situ vol.17
Sid 5-28
www.insituarchaeologica.com
© Göteborgs universitet 2024
ISSN 2000-4044

Fredrik Fahlander
Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
fredrik.fahlander@ark.su.se
DOI: 10.58323/insi.v17.23221

Dödens former och material

Nya undersökningar av Jordbrogravfältet

This text concerns interpretations of recent excavations at the large Early Iron Age burial ground Jordbro in Österhaninge, south of Stockholm. During three years between 2017–2019, six low cairns, eleven small deposits of cremated bone, ceramics and bronze fragments without superstructure, and sixteen trial trenches were excavated in the previously untouched north-eastern part of the burial site. The small deposits were found close to the rock in the northernmost part of the burial ground and comprise a hitherto unknown phase of Bronze Age burials at Jordbro. The low cairns too provided novel information about the Early Iron Age view of death and burial. For example, the consistent asymmetry between the burial pit and the superstructures indicates a prolonged burial ritual where the latter was erected sometime after the inhumation of the bodies. Moreover, the careful selection and use of stone and different minerals in the burials is interpreted as an intentionally compiled assemblage arranged for generative purposes rather than to constitute memorials over dead individuals only.

Keywords: Burial practices, Inhumation, Cremation, Roman Iron Age, Jordbro.

Inledning

Jordbrogravfältet (L2014:3046) med sitt stora antal gravar är ett av de största kända äldre järnåldersgravfälten i Sverige. Tillsammans med närliggande Åby är det närmast unikt när det kommer till mångfald av olika typer av gravar från huvudsakligen äldre järnålder. Gravfältets ovanliga storlek har generellt tolkats som ett "bygdegravfält" dit gårdar i regionen ska ha transporterat sina döda för att begravas tillsammans (Almgren 1912: 341–2; se Lönn 2020). Den förklaringen ger emellertid upphov till fler frågor än den klargör och har aldrig varit speciellt övertygande sett till de många mindre äldre järnåldersgravfälten i Sverige. Tanken om bygdegravfält beror delvis på att det inte finns några tillräckligt omfattande kända boplatsspår i närheten som kan förklara mängden gravar. Ibland kan det dock vara fruktbart att låta en företeelse vara speciell istället för att anta att det ännu saknas information. En faktor som kan visa sig betydelsefull i sammanhanget är gravfältets rumsliga relation till vattenkommunikationsleder. I Jordbro var vattennivån i början av järnåldern (500 f.Kr.) cirka 12 meter över dagens vilken sjönk till cirka 8 meter i slutet av romersk järnålder (400 e.Kr.). Med justerad vattennivå kan man se hur Jordbrogravfältet under sin brukstid låg nära den djupaste viken av Östersjön i regionen (figur 1). Detta maritima landskapsläge delar Jordbro med andra liknande stora äldre järnåldersgravfält som exempelvis Malmby (L2016:3606) sydväst om Uppsala (Ulfhielm 2019), Fiskebygravfältet (L2009:6082) utanför Norrköping (Lundström 1970) och Gärstad (L2011:8570) utanför Linköping (Helander 2017), vilka alla omfattar fler än 500 gravar från perioden. Det är också intressant att de speciella eker- och kuvertgravarna i Åby och Jordbro har sina närmaste motsvarigheter på Gotland i Östersjön (Nylén 1969) samt vid Bråviken i Östergötland (Nordén 1929: 35–36, 119–120). En orsak till dessa gravfälts storlek och variation skulle exempelvis kunna vara ett resultat av intensiva maritima aktiviteter vilka inte nödvändigtvis måste inkludera stora fasta byggnader.

Oavsett de stora gravfältens sociala bakgrund utgör de en fantastisk källa till information om den tidens gravskick och syn på döden. Den äldre järnålderns gravskick kan te sig förbryllande då det regionalt är ganska likartat medan det kan rymma stor intern variation inom varje gravfält (Bennett 1987; Äijä 1993; Wikborg 1996; Feldt 2005; Björk 2022). Gravarnas former kan vara runda, oregelbundna, fyrsidiga, tresidiga eller spetsovala vilka samsas med olika varianter av stenkretsar och resta stenar. Trots många utgrävningar av hela gravfält från denna period har dock ingen av de olika gravformerna övertygande kunnat kopplas till vare sig kronologisk utveckling eller den begravdes kön eller ålder. Man kan därför misstänka att det var andra aspekter än de rent sociala som präglade form och gravskick under äldre järnålder. Under de senare decennierna har gravarkeologin vidgat perspektiven och skiftat perspektiv från ett renodlat antropocentriskt till att även omfatta det materiellas generativa förmågor (Fowler 2013; Fahlander

Karta över Haningeområdet med justerad havsvattennivå till 10 meter över dagens.
Skapad av författaren i Arcmap.

2014; Bergström 2016; Röst 2016; Crellin et al 2022). En huvudpoäng i denna forskning innebär att gravar kan liknas med arrangemang (eng. assemblage) av olika material sammansatta för att verka, att göra något, snarare än att symbolisera eller representera. Fokus ligger därför mer på anläggningarnas faktiska egenskaper som form, relationer, sammanhang och material samt hur dessa kan tänkas samverka för olika ändamål (Fahlander 2020). Det kan exempelvis röra sig om att utforma gravar med utvalda material i syfte att skydda de efterlevande från den döde, eller att bistå den döde i hinsideslivet genom att fungera som rum för denne att fortsatt vara och verka i.

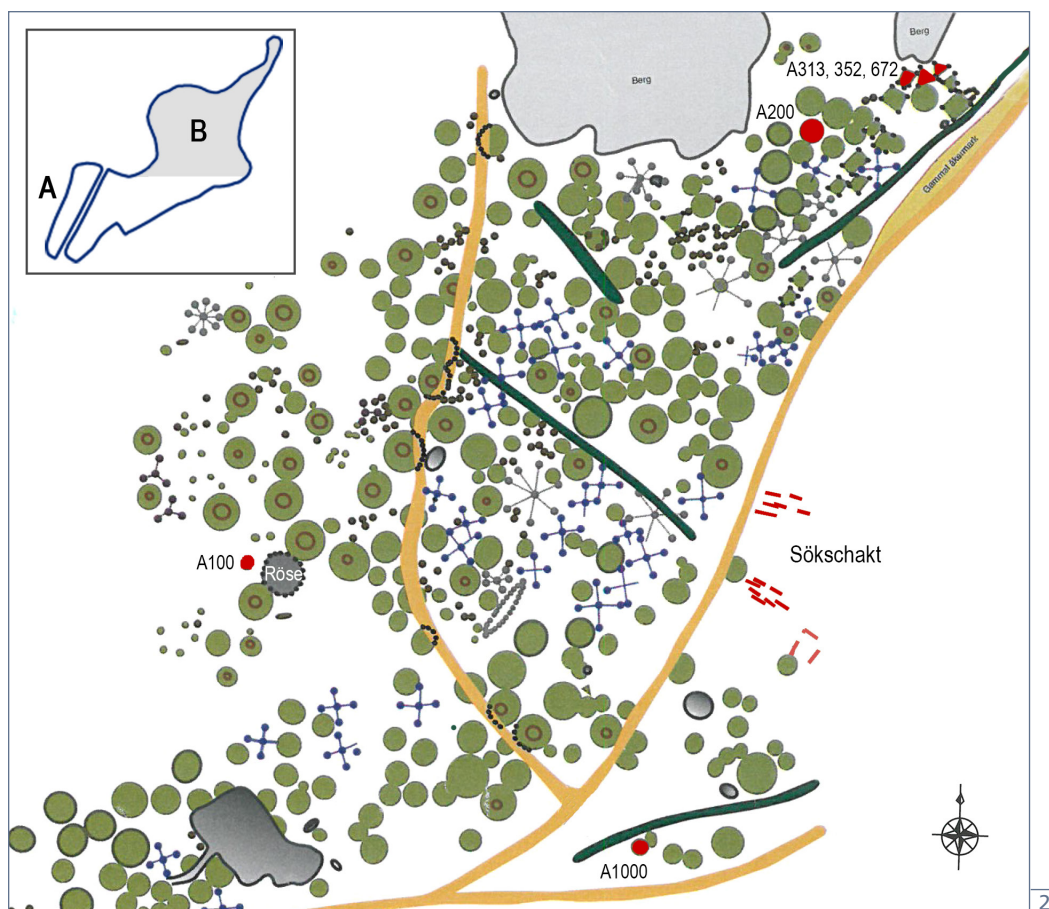
Under 2017 påbörjade Stockholms universitet ett forskningsprojekt utifrån dessa premisser med gravfältet i Jordbro som utgångspunkt. Huvudsyftet med projektet är att bredda diskussionen kring den äldre järnålderns gravskick genom att fokusera på ontologiska aspekter utöver de rent sociala. Vad betyder det exempelvis att vissa gravar är omsorgsfullt lagda av likartad sten, varav vissa är tillhuggna eller transporterade till platsen? Är stenen bara ett byggnadsmaterial eller spelar deras individuella egenskaper, färg, form, mineral och ursprung roll? Genom att undersöka ett mindre antal strategiskt utvalda gravar utifrån dessa premisser kan bilden av den äldre järnålderns gravskick och den tidens syn på livet efter detta fördjupas. En del av projektet omfattar fältundersökningar inom ramen för Institutionen för arkeologi och antikens kulturs fältkurser i samarbete med Stiftelsen Kulturmiljövård. Under projektets första tre år (2017–2019) undersöktes sex gravar med synlig överbyggnad vilket medförde att ytterligare elva

mindre bengömmor och gravar från bronsålder utan synlig överbyggnad framkom. All grunddokumentation från dessa undersökningar står att finna i en utförlig rapport (Fahlander & Vinberg 2023). Denna text utvecklar några av de mest intressanta resultaten och diskuterar deras generella betydelse för bilden av den äldre järnålderns gravskick med fokus på östra Sverige.

Jordbrogravfältet: en kort bakgrund

Jordbro är Mälardalens största gravfält från äldre järnålder med en yta på strax över 100 000 kvadratmeter som rymmer över 800 synliga fornlämningar (Äijä 1998). Gravfältet ligger i gles tallskog cirka 35–40 möh på den flacka Stockholmsåsen som består av isälvsand med inslag av sedimentär gnejs (Möller & Stålhös 1969). I sprickdalen, strax söder om gravfältet ligger Gullringskärrrets naturreservat, ett skogs- och kärrområde med avrinning via Husbyån till Blista fjärd. Själva gravfältet delas av järnvägen i en mindre västra del (A) som omfattar drygt 200 fornlämningar och en större, östra del (B) som omfattar cirka 600 synliga gravar (figur 2). Den västra delen är delvis undersökt under ledning av Karin Äijä i samband med utbyggnaden av järnvägen i början av 1990-talet. Efter avtorvning framkom där 210 gravar av vilka endast 55 var synliga ovan jord. 67 anläggningar, varav större delen brandgravar, slutundersöktes, medan resterande endast rensades fram och dokumenterades i plan (Äijä 1998). Den östra delen av gravfältet är hittills inte systematiskt undersökt förutom de gravar som omfattas av Stockholms universitets fältkurser.

Den övervägande typen av gravar på Jordbro består av runda, tre- och firsidiga flacka stensättningar med eller utan kantkedja, rännor eller mittklot, samt av drygt 200 resta stenar i olika formationer. Centralt beläget på gravfältet finns även ett flackt stenröse och en skeppssättning av vilka åtminstone den förstnämnda kan vara anlagd redan under bronsåldern (figur 2). Huvuddelen av de synliga gravarna kan morfologiskt dateras till äldre järnålder (Hyenstrand 1984:69; Rydén 1991:134), vilket i stort samstämmer med C14 dateringar av de hittills undersökta gravarna (Äijä 1998:39; Fahlander & Vinberg 2023). Ett undantag är de 40-tal runda övertorvade stensättningar och en mindre hög i områdets sydöstra del, vilka tolkats som folkvandringstida (Äijä 1998:41, 1999:70). I detta område finns heller inga resta stenar eller stenkretsar vilket också antyder en senare datering (se figur 2). Området öster om gravfältet utgörs i övrigt av gammal åkermark utan synliga anläggningar utöver en kolbotten, diken och åkerhak. Vidare sydöst om gravfältet finns några skålgropslokaler och ett mindre gravfält med övertorvade högar (L2013:5926). På bergpartiet norr om gravfältet finns även en mindre röseliknande stensättning (L2014:8686) samt i nordväst en eventuellt ”stympad skeppssättning” (L2014:8616), vilka bägge kan vara från bronsåldern. Ingen av dessa anläggningar är dock undersökta.

Figur 2. Karta över Jordbrogravfältets två områden (infälld ruta) samt gravfältskarta över norra delen av område B (grått). I kartan är stensättningar och högar markerade med grönt medan blå punkter representerar resta stenar där sammanbindande streck indikerar samhörighet. De mörkgröna tjocka linjerna är spår av möjliga hålvägar. De av institutionen undersökta stensättningarna och provschakt är markerade med röd färg. Modifierad digital bearbetning av karta sammanställd av R-Info Kultur utifrån kartering utförd av R. Rydén, G. Winberg och Lars Z Larsson.

Undersökta gravar och ytor i Jordbro

Institutionen för arkeologi och antikens historia vid Stockholms universitet har under projektets första tre år undersökt sex gravar med synlig överbyggnad i Jordbrogravfältets nordöstra del (Fahlander & Vinberg 2023). Gravarna valdes utifrån deras läge på gravfältet i syfte att bättre förstå hur gravfältet utvecklats över tid. Vi valde även att undersöka gravar med olika överbyggnader (runda, tre- och fyrsidiga) för att fördjupa förståelsen av formernas betydelse i den äldre järnålderns gravskick. Fem av gravarna kunde dateras via gravform (jordbegravning) och fynd (järnknyvar) till huvudsakligen romersk järnålder (1–400 e. Kr.), vilket stämmer väl med dateringarna av gravarna i området väster om järnvägen (Äijä 1998:39). Den sjätte gravan (A1000) var en kremeringsgrav i områdets sydöstra utkant som kunde dateras till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid. Utöver gravarna grävdes dessutom ett antal provschakt i området öster om gångvägen utan synliga anläggningar. Tanken med dessa var att undersöka

Grav	Typ av grav	Inre gravskick	Fynd	Datering	Kommentar
A100	Oregelbunden stensättning,	Jordbegravning	Keramik	Romersk Järnålder	Sekundärgrav med en bandformig fibula från romersk järnålder.
A200	Rund stensättning	Jordbegravning	Hartsklump, järnfragment, kvarts	Romersk Järnålder	Tandemalj
A313	Fyrsidig stensättning	Jordbegravning i stenkista	Keramik, kvarts, harts, järnkniv, röd sten	Romersk Järnålder	Nedgrävningen skär en äldre hård från förromersk järnålder
A352	Tresidig stensättning	Jordbegravning i stenkista	Keramik, kvarts, harts, järnkniv	Romersk Järnålder	Kantkedjan överlagrar en hård från förromersk järnålder
A672	Tresidig stensättning	Jordbegravning i stenkista	Järnnål, keramik, kvarts, bergkristall, järnkniv	Romersk Järnålder	
A1000	Övertorvad rund stensättning	Kremation	Bronsbleck, järnfragment, hartstättning	338–430 e.Kr. (2 sigma)	Ett litet kärnröse täckte gravgömmen.
4001	Bengömma i stenkrets	Kremation	Keramik	Yngre bronsålder	I A352. Utan överbyggnad
4002	Bengömma mellan stenar	Kremation	Keramik, bronsfragment	Yngre bronsålder	I A352. Utan överbyggnad
4003	Bengömma i stenkrets	Kremation	Keramik, bronsfragment	Yngre bronsålder	Norr om A352. Utan överbyggnad, placerad på en hylla i berget vid två skålgropar
A-H	Bengömma/lager	Kremation	Keramik, bränd lera, harts, kvarts	Yngre bronsålder	A daterad till 764475 f Kr (2), C daterad till 752682 f Kr (2)

3. |

Tabell över de undersökta gravarna i Jordbro 2017–2019.

om det fanns spår av sönderplöjda gravar eller andra samtida aktiviteter som kunde knytas till gravfältet. Undersökningarna visade inga spår av gravar i form av brända ben av människa, sten eller nedgrävningar. I schakten framkom bara enstaka stör- och stolphål i med dateringar till historisk tid (1300–1950 e.Kr.). Den enda anläggning som kunde knytas till tiden för gravfältet var en rund, halvannan meter stor nedgrävning. Den var grävd i minst tre omgångar och under en användningsfas hade det eldats i gropan. Under den sista fasen deponerades ett

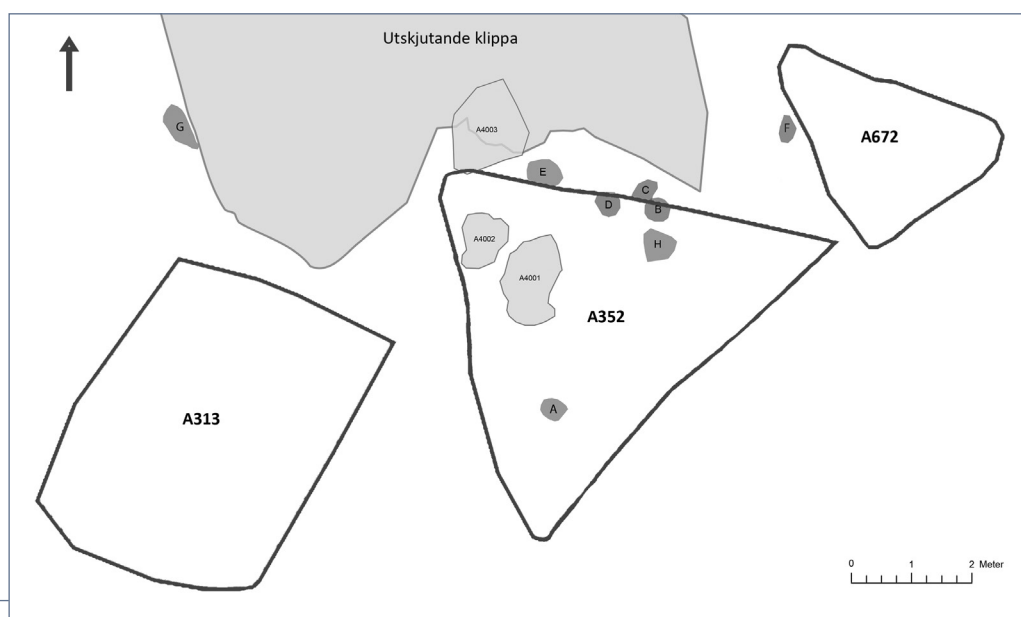
flertal keramikkrärl som gav intryck av att ha krossats på plats. Kol från gropens fyllning daterade anläggningen till 336–43 f.Kr. (2 sigma) och kan därmed vara samtida med de äldsta gravarna på gravfältet. Anläggningen uppvisar vissa likheter med den ”kokgrop” som undersöktes på gravfältet i Gärstad (Helander 2017:61–4) även om anläggningen i Jordbro är betydligt mindre och saknar skörbränd sten.

Horisontell stratigrafi och rumsliga mönster

Ett syfte med undersökningarna i Jordbro var att bättre förstå gravfältets utveckling över tid. I tidigare undersökningar i närliggande Åby och den västra delen av Jordbro kunde man inte identifiera någon horisontell stratigrafi (Äijä 1993:14; 1998:41). För att undersöka antagandet att gravarna öster om gångvägen verkligen tillhörde en senare fas undersöktes en av de mindre högar (A1000). Det visade sig vara en kremationsgrav daterad till 338–430 e.Kr. (2 sigma). Vi kunde därmed bekräfta antagandet att dessa gravar var från övergången till folkvandringstid. Vi ville också få klarhet i om det stora röset i mitten av gravfältet var del av en äldre bronsåldersfas i området (figur 2). Anläggningen skiljer sig kraftigt åt mot de andra gravarna i både omfång (12 meter i diameter) och inte minst i storleken på stenarna (0,4–0,7 meter). Anläggningen har dock ganska flack profil och placeringen är inte den traditionella för bronsåldersrösen, vilka oftast återfinns på höjdparter vid kusten och längs farleder. Röset uppvisar snarare flera gemensamma drag med en likartad anläggning på det tidigare nämnda gravfältet i Gärstad. Den anläggningen (A1008) låg på impedimentets högsta punkt, var drygt åtta meter i diameter, och skiljde också ut sig med stora block om 0,4–1,2 meter. På grund av detta antogs den initialt att vara gravfältets ”grundargrav”. När anläggningen undersöktes visade det sig dock att den överlagrade gravar från flera olika faser och bör därmed ha anlagts under gravfältets slutfas (Helander 2017:18, 33, 189). Oavsett om röset i Jordbro utgör en parallell till anläggningen i Gärstad är det intressant att utreda närmare. Det är dock inte möjligt inom ramarna för projektet att gräva en så stor anläggning för hand. Vi valde därför att undersöka en närliggande oregelbunden stensättning (A100) som är uppbyggd av liknande grovt stenmaterial för att på så vis få en uppfattning om gravarna kring röset var äldre än de övriga. Stensättningen täckte en avlång nedgrävning och tolkades därför som en jordbegravning utan några bevarade ben. Eftersom graven var i det närmaste fyndtom gick den heller inte att datera direkt. Brända ben som fanns i fyllningen under en tunn stenpackning kunde dock dateras till 134–335 e.Kr. (2 sigma). Invid anläggningen fanns även tre sekundära bengömmor varav en innehöll en bandformig fibula från romersk järnålder. Sammantaget daterar dessa tillsammans med gravskicket indirekt graven till romersk järnålder vilken därmed är mer eller mindre och samtida med de övriga undersökta stensättningarna i den norra delen. Med anläggningen i Gärstad i åtanke ligger det kanske därför

närmare till hands att även "röset" på Jordbro kan vara samtida med gravarna och anlagt under äldre järnålder.

Gravar från bronsåldern framkom istället kring en klipphäll i gravfältets nordligaste del. När tre stensättningar undersöktes i området framkom elva koncentrationer med brända ben utan överbyggnad invid och under gravarna (figur 4). Det rör sig om sammanlagt åtta bengömmor (A–H) samt tre små stenkonstruktioner med brända ben (A4001–3). Samtliga fem C14 prover från fyra av dessa anläggningar daterades till yngre bronsålder (mellan 811–475 f. Kr., 2 sigma). En av depositionerna (A4003) var placerad på en liten hylla i berget där man även hade knackat in två skålgropar (Fahlander & Vinberg 2023:15f). I området runt klippan fanns ytterligare diffusa små kluster och enstaka brända ben i stensättningarnas fyllning. Man kan därför misstänka att det funnits fler bengömmor i området vilka kan ha förstörts när man grävde kistgroparna till de överlagrande stensättningarna. Detta förklarar dock inte alla spridda ben i gravarna eftersom åtminstone ett av dem i den övre fyllningen till A352 var något yngre (356–111 f. Kr., 2 sigma). Som tidigare nämnts framkom även spridda brända människoben i fyllningen till A100 i mitten av gravfältet vid det stora röset där det inte fanns spår av äldre bengömmor utöver de yngre sekundära depositionerna. Förekomsten av brända ben i dessa skelettgravar kan möjligen indikera en kontinuitet av bronsålderns "benbruk" in i äldre järnålder (Ojala & Röst 2021; se även Kaliff 2007:81). I vilket fall kan vi knappast avskriva alla spridda brända människoben i gravmiljöer från äldre järnålder som resultat av oavsiktliga processer. Att de i Jordbro framförallt återfinns innanför kantkedjorna till gravarna är ett starkt argument för att de bör uppfattas som en del av gravritualen.

Bronsåldersgravarna (A–H samt 4001–3) vid klippan i den norra delen av Jordbrogravfältet (B).

Hittills har inte undersökningarna kunnat identifiera någon kontinuitet i begravningarna från bronsålder till romersk järnålder i detta område. Ett par av bronsåldersdepositionerna bör ha noterats när man anlade kantkedjan till A352, men i övrigt finns inga tecken på någon uppenbar relation mellan dessa två faser av begravningar vid klippan (se planer i Fahlander & Vinberg 2023:15–16). Snarare tyder det mesta på att man återanvänt området nedanför klipphällen för att anlägga nya gravar flera hundra år efter bronsålderns slut. Skelettgravarna överlagrar förvisso en grupp härdar i området daterade till förromersk järnålder (356–284 f.Kr., 2 sigma), men det finns inga spår av gravar från tidsperioden mellan bronsålderskremationerna och skelettgravarna från romersk järnålder.

Form och material:

Betydelsen av sten och mineral i gravskicket

Förutom överbyggnadernas varierade former omfattar flera av gravarna i Jordbro en annan intressant variation. Stenmaterialet i flera av gravarna förefaller företrädesvis väl utvalt varav en del även verkar ha transporterats till platsen (Äijä 1998:15, 22, 25; se även Helander 2017:19). I kantkedjor och inre konstruktioner är stenarna vanligtvis av samma storlek och form samt omsorgsfullt utlagda (figur 5a). Flera av stenkretsarna består också genomgående av likartade sockertoppsformade klumpstenar som valts ut eller bearbetats till denna speciella form (figur 5b). En rund stensättning (A200) med delvis friliggande kantkedja som undersöktes i den östra delen är speciellt intressant i sammanhanget. Gravens kantkedja var väl lagt av jämnstora stenar och centralt i anläggningen fanns fem större klotrunda stenar. Dessa var uppenbarligen speciellt utvalda eller möjligen bearbetade till rätt form. Att mittstenarna överlag var väl centrerade visar på noggrannhet och bruk av hjälpmedel när överbyggnaden anlagts (jfr Äijä 1998:26; Röst 2016). Som kontrast till detta var dock stenpackningen innanför kantkedjan i A200 oregelbunden och ställvis saknades den överhuvudtaget. Liknande ofullständiga stenpackningar noterades även i Åby och på Jordbros västra sida där fenomenet förklarades med att de gravarna var ofärdiga eller att man plockat sten från äldre gravar när man konstruerade nya (Äijä 1993:18, 1998:15; se även Röst 2016:119, 268–72). Dock kan man i ett par av dessa gravar skönja mönster i de partiella stenpackningarna (figur 6).

Det finns med andra ord indikationer på att stenpackningen kunde vara medvetet asymmetriskt lagd i vissa gravar. För att förstå denna något udda praktik är det viktigt att inte bara se form och mönster som visuella eller symboliska element. De har även konkreta egenskaper. En cirkel har exempelvis alltid en inneslutande och uteslutande aspekt på samma vis som en rad eller linje alltid har en riktning och sammanlänkar två punkter (jfr Röst 2016:119). Som alternativ, eller komplement, kan man därför fundera över om även de ”ofullständiga” stenpackningarna

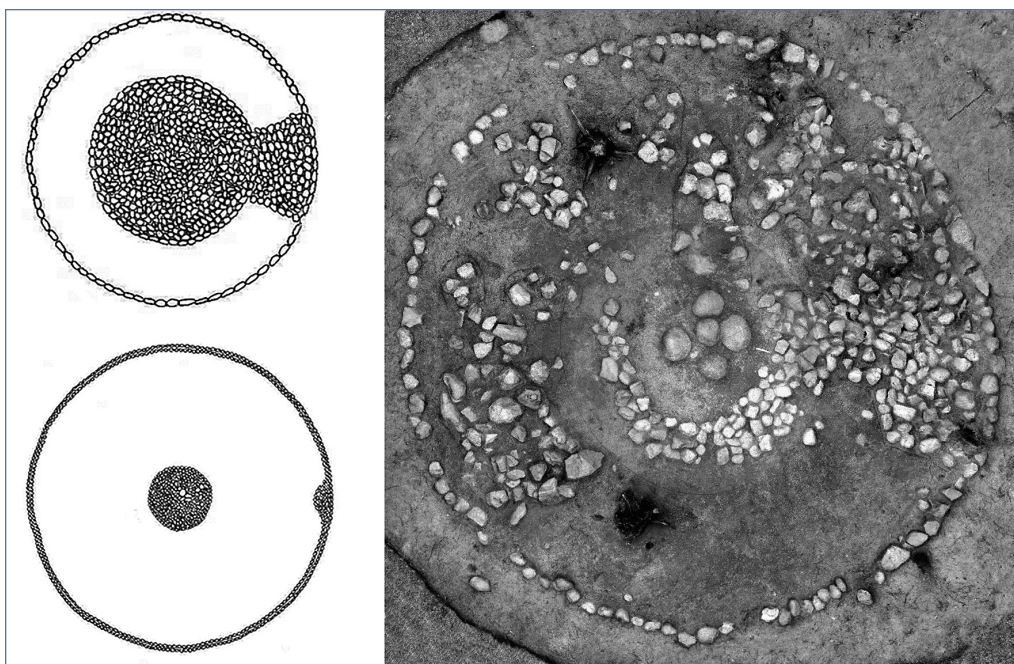
5a.

5b.

5a: Tornfotoplan över en så kallad ekergrav med länkande stenrader från området väster om järnvägen (från Äijä 1999:144).

5b: Foto av en firsidig eller korsformad stenkrets i Jordbros östra del med karakteristiska sockertoppsformade klumpstenar (Foto: A. Vinberg).

6.

"Ofullständiga" stenpackningar. TV: två gravar från Åbygravfältet. Teckning: Per Gustafsson (modifierad från Äijä 1993:20). TH: Grav A200 i Jordbro med liknande typ av partiell stenpackning.

i Jordbro är medvetet partiellt lagda. Under bronsålder och äldre järnålder finns flera exempel på hur enkla stenrader är lagda för att sammankoppla olika gravar eller delar av samma grav (se t.ex. Artelius & Lindqvist 2007:99; Gustafsson & Nordström 2007:76; Kraft & Ängeby 2013:29). Liknande fall finns även i Jordbro's nordöstra del där två fyrsidiga gravars kantkedjor länkas samman med en stenrad. I Åby och Jordbro förekommer ett sådant bruk av stenrader oftare inom enskilda gravar som de intrikat lagda diagonal-, eker- och sexkantiga gravarna. Det är därför möjligt att tolka de till synes ofullständiga stenpackningarna som en variant av dessa där stenens primära funktion var att skapa en fysisk relation mellan gravens mitt (och lämningarna av den begravde) till gravens kantkedja.

Det kan tilläggas att det i två av de undersökta gravarna fanns speciella stenmaterial med udda form, storlek, färg och yta nedlagda. I stenkistan till grav A313 fanns en märkbart röd sten i huvudändan och i närliggande grav A672 hade man lagt ned och delvis krossat ett större stycke med bergkristall (figur 7). Även flera av gravarna på västra sidan järnvägen innehöll avvikande stenmaterial som kvarts, bergartsfragment och skörbränd sten. Den största omarkerade anläggningen (A788) bestod exempelvis av tre kantställda stenar i rad i en grop tillsammans med kvartsavslag och en bearbetad bit röd skiffer (Äijä 1998:21). Ett annat exempel är A760 som på en nivå uteslutande bestod av stenar med rundad ovansida och flat undersida varav några var avsiktligt kluvna till denna form (1998:25). Även i Åby finns exempel på gravar med speciellt utvald sten. En av gravarna (A65) var fylld med stora runda stenar av vit granit samt en röd sten "mitt i den övre

7. Till vänster: Block med bergkristall från A672. Till höger: En märkbart röd sten från kistan till A313. Foto: Stockholms universitet.

delen av gropens norra kant” (Lloyd-Smith et al. 2002:38) Detta bruk av olika stenar i gravarna av varierande mineralsammansättning är ingalunda specifikt för Åby och Jordbro utan återfinns i olika varianter på flera andra äldre (och yngre) järnåldersgravfält såväl som i bronsåldersgravar (Artursson Karlenby & Larsson 2011:162). I exempelvis norra Spånga är de äldre gravarna ibland konstruerade av utvalda stenmaterial som exempelvis mittstenar av gul sandsten (Biuw 1992: 250–1). I Torsvik, Östergötland, finns flera gravar med udda stenmaterial i gravarna. Ett exempel är ”kvartsgraven” med sitt överflöd av stora kvartsstycken i stenpackningen (Gustafsson & Nordström 2007:84–6). En annan grav har en stenkista fylld med sjösand (Hörfors 2007a:4). Andra östsvenska exempel är en ekergrav utanför Linköping med rödfärgad sten och grönsten i stenpackning och kantkedja (Hörfors 2007b:16–37) samt gravfältet i Bådstorp med flera utvalda stenar i olika former och färger (Seiler 2022:165–71). Det finns dock sällan något gemensamt system i hur man placerat udda sten utifrån form eller färg. I det hänseendet är stenbruket lika varierat som gravskicket i stort. Att udda stenmaterial är medvetet brukat syns dock ofta i placeringen i själva gravarna och kantkedjorna. Ett exempel är en fyrsidig stensättning på Tomtebodagravfältet där delarna från en sönderslagen röd sandsten placerats i gravens fyra hörn (Kraft & Ångeby 2013:29).

Flera av de undersökta gravarna i Jordbro innehåller också kvarts vilket delvis kan förklaras av närheten till stenåldersboplatserna i området. Man bör dock vara försiktig med att avskriva närvaron av kvarts i gravarna som oavsiktlig givet det uppenbara intresset av sten och mineral i gravskicket i övrigt. I exempelvis både A313 och A352 verkar slagen kvarts i några fall vara medvetet lagd under kantkedjans stenar. Vad kvartsen gör i gravarna har oftast tolkats associativt, metaforiskt och symboliskt, till exempel att de kan representera mjölk, sädesvätska, ben, is, snö och vatten (Carlie 2000; Cummings 2012:32). Detta behöver inte nödvändigtvis vara fel, men symboliska tolkningar tenderar att bli godtyckliga och svåra att styrka. I etnografi och folklöre finns ett brett spektrum av uppfattningar om mineral, sten,

block och bergs reella eller föreställda egenskaper (Hallowell 1976; Boivin 2004:4; Cohen 2015; Worliczek 2017:194–8). På ett generellt plan kan dessa sorteras i tre allmänna kategorier: föreställningar om väsen som lever inuti berg, att vissa stenar i sig är levande och har agens, eller att de fysiska elementen (det vill säga mineraler) i vissa bergarter är potenta och generativa. Den sistnämnda kategorin är särskilt intressant eftersom den baseras på faktiska egenskaper som kan påvisas empiriskt, vilket ger den en starkare grund än de andra mer hypotetiska kategorierna. Ett exempel på ett stenmaterial med sådana reella egenskaper är just kvarts. Förutom att den kan ha vassa kanter är kvarts triboluminiscent och avger ljus när den utsätts för mekanisk påverkan (Jones 2012:86). Bergkristall har också piezoelektriska egenskaper och avger en laddning när den gnids (Bishop 1981). Även vanligt glimmer som ibland återfinns i gravar från bronsålder och äldre järnålder har verksamma kvalitéer. Glimmer kan polarisera ljus för navigering och har även belagda hypoglykemiska, leverskyddande, anthelmintiska och antimikrobiella egenskaper (Wijenayake et al 2014). Möjligen är det på grund av sådana generativa egenskaper som dessa material lagts i gravarna – exempelvis för att påverka de dödas möjligheter att agera i hinsideslivet (e.g. Wangen 2009:87; Crellin 2017; Fahlander 2020). För att fastställa mer precist i vilken grad olika stenmaterials affektiva och generativa egenskaper brukats i gravskicket och vad för resultat men velat uppnå med dessa kräver dock en större systematisk undersökning av fler gravar. Exempelvis är det nödvändigt att skilja på kvarts och kvartsit samt undersöka om fragmenten har vassa eggar och hur de relaterar rumsligt till graven i övrigt.

Inre gravskick: gravinnehall och asymmetrier

Under äldre järnålder förekommer ofta kremationsgravar och jordbegravningar parallellt på samma gravfält. Kremationerna dominerar och kan bestå av bengömmor i en grop, ibland i ett svepkärl av bark, i små stenkistor, eller i urnegravar och urnebrandgropar (Helander 2017:26–9). Jordbegravningarna består oftast av en avlång nedgrävning med eller utan träfodring eller stenkista. Jordande av döda förekommer redan under förromersk järnålder, men tar generellt fart först under romersk järnålder (Wikborg 1996:126, 128) för att sedan minska under yngre romersk tid (Björk 2005:52–54; Ljungkvist 2011:130, se också Stenberger 1936). Proportionerna mellan kremation och jordbegravning på gravfälten växlar också kraftigt över tid och rum. I Mälardalen kan skelettgravarna utgöra några få procent upp till hälften av gravarna i de större gravfälten. Åby har exempelvis bara 18 skelettgravar av 219 totalt (Äijä 1993:43) medan gravfältet Åsen (RAÄ 191/236) i Västmanland omfattar inte mindre än 49 skelettgravar av totalt 98 gravar (Wikborg 1996:142). I Jordbro undersöktes inga jordbegravningar väster om järnvägen, även om Äijä menade att det fanns minst "ett par" på den framrensade ytan som inte grävdes ut (1998:15, 29, 31, 47).

Som kontrast var alla utom en av de sex gravar som hittills undersökts i den östra delen av Jordbro skelettgravar. Dessa var ganska fyndfattiga. De flesta fynden kom från fyllningen och inga obrända ben har bevarats utöver små fragment av tandemalj. Det har utifrån de senare gått att klargöra att huvudet legat i norr men ingenting övrigt om kroppsställning eller den begravdes kön och ålder. Bland gravgodset fanns, utöver det ovan nämnda stenmaterialet, också fragmenterad keramik, bitar av harts samt järnknivar i A313, A352 och A672. Som tidigare nämnts framkom även en bandformig bronsfibula i en sekundär deposition vid A100, vilket visar att dessa inte bara finns i medelstora stensättningar med yttre friliggande kantkedja som tidigare föreslagits (se Äijä 1993:20; 1998:27). I brist på daterbart material i gravarna är knivarna speciellt intressanta. I förromersk järnålder är krumknivar inte ovanliga till skillnad från romersk järnålder där de oftast har rakare klinga (Hedeager 1992:116; Nicklasson 1998; Dutra Leivas & Olsson 2005:168, se också Häggström 2003). Knivarna från gravarna i den östra delen av jordbrogravfältet är samtliga av rak typ, men är fragmenterade och korroderade varpå det är svårt att definiera deras ursprungliga längd eller form på tången (figur 8). En av dem är dock lite speciell med vinklat blad. Den typen är ovanlig i skandinaviska sammanhang och finns exempelvis inte representerad i Ilkjærs katalog över yngre romerska järnknivar (1993:taf. 219–227). En kniv med liknande form fast med helgjutet handtag har hittats i en samtida gotländsk grav (Nylén 1955:242, fig.67:11). De närmaste parallellerna är annars knivar med "genicktert klinge" i Österrike, Bayern och Slovenien. Dessa fanns under sjunde

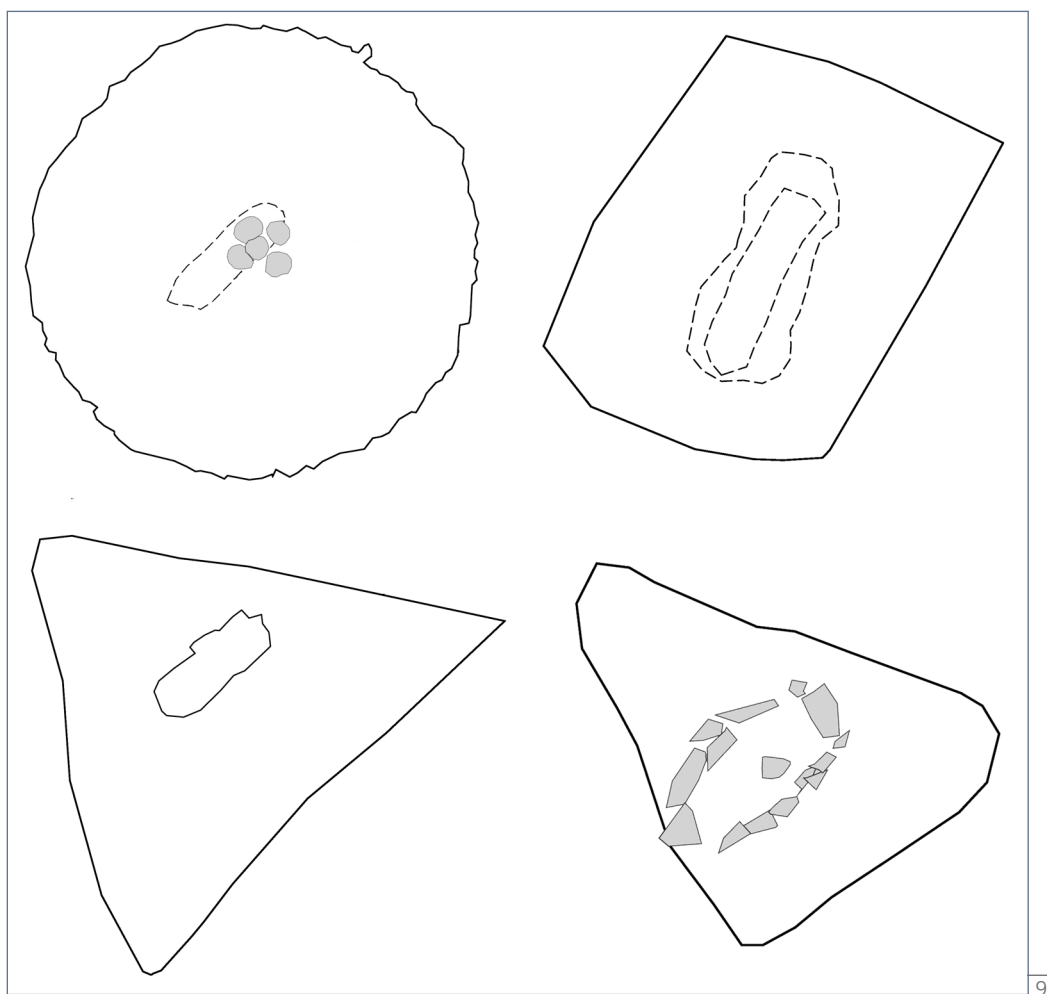

8.

Två av knivarna från A672 (över) och A352 (under). Notera vinkeln på det övre bladet.
Foto: Fredrik Fahlander.

till femte århundradena f.Kr., men även under äldre romersk järnålder (Weller 2022:44–5, 65). Även om det bara rör sig om en kniv av denna typ är det ytterligare en indikation som pekar mot östliga och eventuellt mer långväga kontakter.

En annan intressant aspekt av gravskicket är asymmetrin mellan kantkedjorna och nedgrävningarna. I grav A200 var nedgrävningen förskjuten mot gravens sydvästra del och nedgrävningarna i de tresidiga stensättningarna (A352 och A672) varierar mot kantkedjornas utsträckning (figur 9). I den firsidiga graven (A313) är nedgrävningen i linje med gravens orientering, men själva stenkistan är inte helt centrerad. Fenomenet kan tolkas som att symmetri mellan inre och yttre gravskick inte var viktigt, men det rimmar illa med nedgrävningarnas annars så konsekventa orientering i SV–NÖ riktning (jämför Wikborg 1996:142) samt hur noggrant överbyggnaderna ofta är lagda. Diskrepansen är därför än mer iögonfallande och antyder att det yttre gravskicket inte alltid fullbordades samtidigt som den primära begravningen. Det ställer också bristen på mönster mellan överbyggnadens form och den dödes identitet och persona i ett nytt ljus.

Relationen mellan nedgrävningar och kantkedjor för A200, A313 (övre), A352, A672 (undre).

Att samtliga gravar utom en av de som hittills undersökts på den östra sidan var skelettgravar är intressant i relation till det genomgående kremationsgravskicket på den västra sidan om järnvägen. Det indikerar både synkron variation och utveckling över tid, men visar framförallt på att man bör vara försiktig med att extrapolera information mellan olika närliggande områden av gravfältet. Skillnaderna öppnar dock upp för frågan om kronologiska skillnader mellan både enskilda gravar och delområden. Äijä tolkar C14 dateringarna från den västra delen att området var mest aktivt under slutet av förromersk järnålder och början av romersk järnålder (1998:41, 50). De förromerska dateringarna omfattar dock bara två stensättningsar, A23 och A757, daterade till 150 f.Kr.–210 e.Kr., respektive 97 f.Kr. – 210 e.Kr. (2 sigma, omkalibrerade), vilket innebär att även de kan vara från romersk järnålder. Tillsammans antyder det att de undersökta skelettgravarna i Jordbro nordöstra del kan vara samtida med kremationsgravarna i den sydvästra delen. Vidare undersökningar av gravar med daterbart material i den östra delen krävs dock för att utreda detta vidare.

Diskussion

Sammantaget utgör de nya undersökningarna i Jordbro en intressant kontrast mot de tidigare och nyanserar bilden av gravskicket under äldre järnålder i Mälmarregionen. Det kanske mest intressanta är de indikationer på att gravarna inte enbart är minnesmonument utan kan tänkas ha verkat på fler sätt. Ett exempel är de påtagliga fysiska och materiella aspekterna i både gravinnehåll samt överbyggnader vilka utmanar de föreställningar och begrepp vi har om gravar och gravritualernas mening och funktion. Timothy Taylor har påpekat att i alla försök att tolka något måste vi ha bestämt att det finns något att tolka. Vill vi undersöka betydelsen av en grav har vi redan genom att kalla det en "grav" skapat oss en idé om vad vi kommer att finna. Detta innebär, menar han, att möjligheten att identifiera något tidigare okänt och överraskande har minskat dramatiskt (2003:37; se även Feldt 2005:96). Även Martin Holbraad (2010) har från ett etnografiskt perspektiv påpekat att när forskare studerar småskaliga samhällen tenderar till synes problematiska analytiska begrepp som kön, religion, social struktur att förbli mer eller mindre statiska under studiens gång. Han föreslår att vi inte bör fokusera så mycket på vad vi förväntar oss att hitta, utan vad materialet faktiskt antyder och tillåta det att förändra våra egna föreställningar och kategorier. Ett sådant ontologiskt perspektiv handlar inte om dekonstruktion av traditionella begrepp, utan är ett empiriskt synsätt som är öppet för andra sätt att kategorisera olika världar (Holbraad 2010; Holbraad & Pedersen 2017:5). Utifrån ett arkeologiskt perspektiv innebär ett sådant synsätt att vi behöver ta de materiella uttryck som ter sig ologiska, ofullständiga, motsägelsefulla och ibland obegripliga på större allvar och försöka förstå dem utifrån deras specifika horisont och sammanhang.

Om vi inte gör det riskerar vi att reducera arkeologin till en spegel av vår egen samtid (Fahlander 2017).

Ett konkret exempel på vikten av ett sådant synsätt rör föreställningen om att sociala kategorier som kön, ålder och status ofta återspeglas i gravskicket. I rapporten från undersökningarna av den västra sidan av Jordbro ansågs exempelvis resta stenar vara mansgravar, delvis utifrån en flera hundra år yngre analogi från Lovö, delvis för att tre sådana gravar i Åby osteologiskt bedömdes vara resta över två män och ett barn (Äijä 1993:32). De fem undersökta och osteologiskt bedömda benen vid resta stenar i Jordbro visade sig dock vara två män, två kvinnor samt ett barn. Trots att det är uppenbart att resta stenar här knappast var en könsspecifik överbyggnad frågar sig Äijä ändå om de två osteologiskt bedömda kvinnorna egentligen kan ha varit "finlemmade män" (1998:18). Det är aldrig fel att tänka brett, men är i detta fall ett belysande exempel på hur de egna analytiska begreppen och kategorierna styr tolkningen av materialet istället för att se till den information som faktiskt finns. Genom att fokusera på kön och ålder som självklara kategorier minskade möjligheterna att se andra mönster och vad som kan vara unikt och speciellt i Jordbro. Liknande kritik kan riktas mot den tveksamma storlekskategoriseringen av stensättningar med friliggande kantkedja samt sökandet efter sociala grupperingar på gravfälten utifrån formen på gravarna (Äijä 1998:27). Om man istället prövar andra synsätt på vad en grav kan vara, till exempel att den är konstruerad för att påverka den dödes möjligheter att verka efter döden, kan man finna andra typer av kategorier och mönster. Form och material är exempelvis inte bara estetiska, symboliska eller representativa element, de kan även i vissa ontologier tillskrivas verksamma egenskaper, det vill säga, brukade för att ha både affekt och effekt (Fahlander 2020). En sådan alternativ grund för kategorisering av gravarna kan exempelvis utgå från hur stenar med olika form, färg, struktur och mineralsammansättning använts och kombinerats. I Jordbro råder det en tydlig skillnad mellan gravar som är minde symmetriskt lagda av grövre och kantiga stenar och andra som är mycket vällagda och nästan uteslutande brukar likartade stenar för kantkedjor och mittsten. Udda stenmaterial återfinns främst i den första kategorin gravar med mindre omsorgsfullt arrangerade överbyggnader, men bägge typer av "stenbruk" förekommer alla typer av gravar oavsett form och storlek på överbyggnaderna. Bruket av länkande stenrader och utvalda material i gravarna kan ur ett sådant perspektiv möjligen förstås som verksamma delar i ett "dödens maskineri", det vill säga att graven som helhet är konstruerat för att verka istället för att enbart representera den dödes sociala persona. Asymmetrin mellan själva gravnedgrävningarna och överbyggnaderna kan då förstås som att man först ville utreda "effekterna" av den begravde innan man ansåg sig kunde avgöra vilken gravöverbyggnad som var mest lämplig. Detta är bara ett av många tänkbara scenarier om hur vi kan förstå "stenbruk" och formspråk i Jordbro, men

oavsett hur man vill tolka bruket av sten i gravarna har det uppenbarligen haft en betydande roll i den äldre järnålderns döds- och gravritualer.

Sammanfattning

Under tre år (2017–2019) har institutionen för arkeologi och antikens kultur tillsammans med Stiftelsen Kulturmiljövård bedrivit fältkurser på Jordbrogravfältet i Österhaninge. Sex gravar har undersökts på gravfältet. En rund övertorvad mindre hög i gravfältets sydöstra utkant, en oregelbunden stensättning i gravfältet mellersta del, samt en rund med friliggande kantkedja, en firsidig och två tresidiga gravar i gravfältets nordöstra del. Samtliga stensättningar väster om gångvägen tolkades utifrån formen på stenkistor och nedgrävningar samt fynd av tandemalj och järnknivar som jordbegravningar, vilka indirekt kan dateras till huvudsakligen romersk järnålder. I den norra delen av gravfältet framkom under dessa undersökningar även åtta bengömmor och tre mindre gravar från yngre bronsålder. Den övertorvade högen i den sydöstra delen var en kremationsgrav med något senare datering i övergången mellan romersk järnålder–folkvandringstid vilket antyder en generell horisontell stratigrafi i sydöstlig riktning. Schakten i området utan synliga anläggningar dikt an gravfältet öster om gångvägen visade dock inga spår av överplöjda gravar.

De varierade och ibland intrikat uppbyggda gravöverbyggnaderna i den äldre järnålderns gravar har i denna text tolkats utifrån ett empiriskt och ontologiskt perspektiv som betonar gravarnas materiella aspekter och fysiska sammansättning. Istället för att vara primärt socialt betingat uttrycker gravskicket i Jordbro ett intresse för sten och mineral vilka samspelar med form och arrangemang i gravarnas utformning. Det tolkas här som att gravarna i första hand var uppbyggda med olika material i olika former för att verka snarare än utifrån estetiska, sociala eller symboliska bevekelsegrunder. Aspekter som betonats här är exempelvis bruket av olika typer av sten och mineral i olika former och sammanhang samt de handlingar som ligger bakom urval, transport, bearbetning och placering. Dessa förhållanden rimmar väl med tankarna om att vissa, om än inte alla, gravar var sammansatta för att ha både affekt och effekt. Att själva nedgrävningarna i fyra av fem gravar är asymmetriskt relaterade till gravarnas överbyggnader tolkas som att överbyggnaderna anlades en tid efter den döde begravts och därmed indikerar en svagare koppling till den begravda individens persona. Sammantaget visar undersökningarna i Jordbro på vikten av en uttalad dokumentationsstrategi som strävar efter att fånga fler aspekter av gravskicket än de rent sociala, visuella och symboliska. För att etablera mer konkreta mönster och relationer krävs dock ett större material än det hittills undersökta. Projektet avser därför att under de närmaste tre åren att undersöka fler strategiskt utvalda gravar i Jordbro för att vidare utreda dessa frågor.

Summary

Forms and materials in death

New investigations at the Jordbro burial ground

The Jordbro burial ground (L2014:3046), located c. 20 km south of Stockholm, is one of the largest burial grounds from the Early Iron Age in central eastern Sweden and comprises over 800 visible graves. The predominant type consists of round, three- and four-sided low stone cairns with or without kerbs, as well as roughly 200 raised stones arranged in different formations. The burial ground is divided by a railway into a smaller western part and a larger, eastern part. The western part was partially investigated in the early 1990s while the eastern part has until now been left untouched. In 2017, Stockholm University began a research project on Early Iron Age burial practices that included excavations in the eastern part of Jordbro. During the project's first three years (2017–2019), six graves with visible superstructures were excavated. They were chosen based on their location on the burial ground to understand the horizontal stratigraphy as well as the type of superstructure to reach a fuller understanding of the burial rituals. Five of the graves were dated via grave form (inhumation) and finds (iron knives) to the Roman Iron Age (1–400 A.D.), which is more or less contemporary with the previously excavated cremation graves in the western part. The sixth was a cremation grave, situated at the southwestern fringes of the burial ground, dating to the transition between the Roman Iron Age and the Migration Period. This confirms the previous assumption that the grass-covered mounds in the area east of the walking path indeed are of a later date than the rest. In addition, twelve trenches were also dug in the same area directly east of the burial ground without visible structures. These showed no traces of scattered burnt human bones, stones or pits that could indicate additional graves disturbed by later agriculture. The only structure that could be linked to the same period as the burials was a round pit, one and a half meters in diameter and dated to 336–43 B.C. (2 sigma). It was dug in at least three phases of which the last contained several broken ceramic vessels. In addition, there were a few scattered postholes in the trenches from the historical period (1300–1950 A.D.).

Hitherto, few convincing arguments have been able to link the varied and sometimes intricately constructed grave superstructures in the Early Iron Age graves to the sex, age or status of the buried individuals. Thus, in this text, the graves have instead been interpreted from an ontological perspective that emphasizes the material aspects and physical composition of the graves. Instead of being primarily socially conditioned, the burials in Jordbro express an interest in form, material and relational context. For example, the burials comprise different types of stone that have been selected, transported, processed and carefully arranged. These conditions resonate well with the idea that some, though not all, graves were compiled to have both affect and effect on the dead as well as on the living.

In addition, the excavations also revealed that the burial pits in four out of five inhumation graves were asymmetrically related to the superstructures. This is interpreted as that the latter were added some time after the dead person was buried indicating a prolonged burial ritual.

Referenser

- Almgren, O. 1912. Alunda sockens fornminnen. *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift*. X–VIII: 322–400.
- Artelius, T. & Lindqvist, M. 2007. *Döda minnen*. Stockholm: Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Stockholm
- Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. 2011. *Nibble – en bronsåldersmiljö i Uppland, särskild undersökning, 2007, E18 sträckan Sagån–Enköping, Uppland, Tillinge socken, Tillinge–Nibble 1:9 & Tillinge–Mälby 5:1*. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2011:III. Stockholm.
- Bennett, A. 1987. Mälarområdets järnåldersgravfält. Andræ, T., Hasselmo, M., & Lamm, K. (red.). 7000 år på 20 år. *Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Stockholm.
- Bergström, P. 2016. *Block och skärvig sten: en arkeologi av det abiotiska*. Masteruppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Bishop, J.R. 1981. Piezoelectric effects in quartz-rich rocks. *Tectonophysics* 77(3–4): 297–321.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga: Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Borås.
- Björk, T. 2005. *Skäran på bålet. Om den äldre järnålderns gravar i Skåne*. Lund.
- Björk, T. 2022. How to Bury the Dead. A study on regional variations in the southern Baltic area during Late Pre-Roman and Early Roman Iron Age. *Journal of Archaeology and Ancient History* 66: 1–66.
- Boivin, N. 2004. From veneration to exploitation. Human engagement with the mineral world. Boivin, N., & Owoc, M. A. (red.). *Soils, Stones and Symbols. Cultural Perceptions of the Mineral World*. London
- Carlie, A. 2000. "Sacred white stones": on traditions of building white stones into graves. *Lund archaeological review* 1999: 41–58.
- Cohen, J. J. 2015. *Stone. An ecology of the inhuman*. Minneapolis.
- Crellin, R., Tsoraki, C., Standish, C., Pearce, R., Barton, H., Morriss, S., & Harris, O., 2022. Materials in movement: Gold and stone in process in the Upton Lovell G2a burial. *Antiquity* 97(391): 86–103.
- Crellin, R. 2017. Changing assemblages. Vibrant matter in burial assemblages. *Cambridge Archaeological Journal* 27(1): III–25.
- Cummings, V. 2012. What lies beneath. Thinking about the qualities and essences of stone and wood in the chambered tomb architecture of Neolithic Britain and Ireland. *Journal of Social Archaeology* 12(1): 29–50.
- Dutra Leivas, I. & Olsson, R. 2005. Gravur och begravningsritualer under äldre järnåldern – Exemplet Kättsta. *Uppland* 2005: 163–173.
- Fahlander, F. 2014. Djur och människor: post-humanistiska perspektiv på yngre järnålderns gravar. Alexandersson, H., Andreeff, A., & Büinz, A. (red.). *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. Göteborg.
- Fahlander, F. 2017. Ontology matters in archaeology and anthropology. People, things and posthumanism. Englehardt, J. D., & Rieger, I. A. (red.). *These "Thin Partitions": Bridging the Growing Divide between Cultural Anthropology and Archaeology*. Boulder.

- Fahlander, F. 2020. Becoming Dead. Burial assemblages as vitalist devices. *Cambridge Archaeological Journal* 30(4): 555–569.
- Fahlander, F. & Vinberg, A. 2023. *Arkeologiska undersökningar i Jordbro 2017-19. Gravar och aktivitetssytor från bronsålder och äldre järnålder på Jordbrogravfältet (L2014:3046) i Österhaninge sn, Haninge kn.* Undersökningar i Jordbro nr 1, Stockholm.
- Feldt, B. 2005. *Synliga och osynliga gränser: förändringar i gravritualen under yngre bronsålder – förromersk järnålder i Södermanland.* Diss. Stockholm.
- Fowler, C. 2013. *The Emergent Past. A relational realist archaeology of Early Bronze Age mortuary practices.* Oxford.
- Gustafsson, J. & Nordström, M. 2007. *Liv och död vid Lagastigen: om arkeologi i Torsviksområdet.* Jönköping.
- Hallowell, I. 1976. *Contributions to anthropology: selected papers of A. Irving Hallowell.* Chicago.
- Hedeager, L. 1992. *Iron-Age societies: from tribe to state in northern Europe, 500 B.C. to A.D. 700.* Oxford.
- Helander, A. 2017. *Gravfältet vid Gärstad. Rapport 2017:15, Arkeologisk undersökning,* Linköping.
- Holbraad, M. 2010. Ontology is just another word for culture. Against the motion (2). *Critique of Anthropology* 30(2): 179–185.
- Holbraad, M. & Pedersen, A. 2017. *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition.* Cambridge.
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Stockholm.
- Häggström, L. 2003. Den vardagliga kniven - om knivars terminologi och tolkning med småländska exempe. *In Situ* 2003: 43–58.
- Hörfors, O. 2007a. *Kungsbro motor: vapengrav i tre nivåer: RAÄ 197: Vreta klosters socken : Linköpings kommun: Östergötlands län: arkeologisk undersökning.* Linköping.
- Hörfors, O. 2007b. *Oxhagen. Arkeologisk utredning och arkeologiska undersökningar Linköpings garnisons f d övningsfält, Linköpings stad och kommun, Östergötlands län. Rapport 2007:16.* Linköping.
- Ilkjær, J. 1993. *Illerup ådal 4. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Tafelband.* Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter XXV:4. Viborg.
- Jones, A. M. 2012. *Prehistoric Materialities. Becoming material in prehistoric Britain and Ireland.* Oxford.
- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland.* Diss. Uppsala.
- Kraft, A. & Ångeby, G. 2013. *Symbolik i gravar med arkeologiska undersökningar för E6 som grund.* Stockholm.
- Lloyd-Smith, L., Nordström, K., Larsson, A.-C. & Rundkvist, M. 2002. *Tempelvägen. Delundersökning av Åbygravfältet i Västerhaninge.* Upplands Väsby.
- Ljungkvist, J. 2011. *Skelettgravar i tiden – från sen romersk järnålder till tidig vändetid.* Olausson, M. (red.). *Runnhusa – bosättningen på berget med de många husen.* Stockholm.
- Lundström, P. 1970. *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping 1 och 2. Studier kring ett totalundersökt komplex/Fornlämningar och fynd.* Stockholm.

- Lönn, M. 2020. Järnålderns bebyggelsearkeologi i backspegeln. *In Situ* 14: 27–64.
- Möller, H. & Stålhös, G. 1969. *Beskrivning till geologiska kartbladet Stockholm SO*. Sveriges Geologiska Undersökning, Serie Ae nr. 3. Stockholm.
- Nicklasson, P. 1998. Ett knivigt källmaterial och bilden av smålänningen: en genomgång av knivar från yngre romersk järnålder och folkvandringstid i norra Småland. *Fornvännen* 93: 153–165.
- Nordén, A. 1929. *Östergötlands järnålder D. 1 Enskilda fyndgrupper och problem, H. 1 Ringstad och Bråbygden*. Stockholm.
- Nylén, E. 1955. *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands: Funde, Chronologie, Formenkunde*. Diss. Uppsala.
- Nylén, E. 1969. Hjulet och hjulkorsgravarna. *Tor* XIII: 98–128.
- Ojala, K. & Röst, A. 2021. Bronsålderns benbruk i östra Mellansverige – med exempel på variation i gravskicket vid Broby och Hallunda. *Fornvännen* 116: 1–16.
- Rasch, M. & Fallgren, J.-H. (red.) 2001. *Ölands järnåldersgravfält. Vol. 4*. Stockholm.
- Rydén, R. 1991. Jordbrogravfältet – inte Sveriges största men kanske mest varierade. *Arkeologi i Sverige*. Stockholm.
- Röst, A. 2016. *Fragmenterade platser, ting och människor: Stenkonstruktioner och depositioner på två gravfältlokaler i Södermanland ca 1000–300 f.Kr.* Stockholm.
- Seiler 2022. Symboliska stenar. Seiler, A. och Sjölin, M. (red). *Gravar och gårdsmiljöer vid Bådstorp: arkeologisk undersökning : Östergötlands län, Östergötland, Norrköpings kommun, Kville socken, fastighet Händelö 2:41, L2011:3108 och L2011:2618*. Stockholm.
- Stenberger, M. 1936. Gotland och den äldsta järnålderns gravskick. *Fornvännen* 31: 153–172.
- Taylor, T. 2003. *The Buried Soul. How Humans Invented Death*. Boston.
- Ulfhielm, A. 2019. *Lundkullen vid Malmby. Arkeologisk utredning, etapp 1, Fastigheterna Malmby 2:1, Kolsta 1:15 och Kippinge 1:1 Närtuna socken Norrtälje kommun Uppland, Almunga rapport 2019:3*. Stockholm.
- Wangen, V. 2009. *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold: Et monument over dødsriter og kultutøvelse i yngre bronsealder og ældre jernalder*. Norske Oldfunn 27. Oslo.
- Weller, U. 2022. *Messer und Erntegeräte: erkennen, bestimmen, beschreiben*. Berlin.
- Wikborg, J. 1996. Skelettgravarna på Bastubacken. Skelettgravskicket i Mälardalen under romersk järnålder. *Tor* 28: 105–152.
- Wikborg, J. 2007. De levande och de döda. Gravfältens kontinuitet och relation till bebyggelsen. Notelid, M., (red.). *Att nå den andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland*. Arkeologi E4 Uppland. Volym 2. Uppsala.
- Wijenayake, A., Pitawala, A., Bandara, R. & Abayasekara, C. 2014. The role of herbometallic preparations in traditional medicine – a review on mica drug processing and pharmaceutical applications. *Journal of Ethnopharmacology* 155(2): 1001–10.
- Worliczek, E. 2017. Naturally Occurring Asbestos: The Perception of Rocks in the Mountains of New Caledonia. Dürr, E. & Pascht, A. (red.), *Environmental Transformations and Cultural Responses*. New York.
- Äijä, K. 1993. *Åbygravfältet. Rapport 1987:11*. Stockholm.

- Äijä, K. 1998. *Arkeologisk förundersökning, igenläggning och undersökning: Jordbrogravfältet: Nynäsbanan Södermanland, Österhaninge socken, RAÄ 182a*. UV Mitt rapport 1998:66. Stockholm.
- Äijä, K. 1999. Jordbrogravfältet – rumsliga och sociala dimensioner. Andersson, K., Lagerlöf, A., & Åkerlund, A. (red). *Forskaren i fält*. Stockholm.

